

articles and belles-lettres texts. Within the research, the articles, summaries and belles-lettres texts on the current topic were studied.

Key words: *phraseology, idioms, phraseological units, structurally-semantic peculiarities, classification, basic ways of translation.*

Олег Деменчук
(Рівне)

УДК 81'372

КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ПЕРЦЕПТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (на матеріалі англійської, польської та української мов)

У статті обґрунтовуються когнітивні засади фразеологічної перцептивної номінації та описується когнітивна модель семантичної деривації перцептивних фразеологізмів в англійській, польській та українській мовах. З'ясовуються особливості семантичного потенціалу перцептивних фразеологізмів та визначається динаміка розвитку їхньої семантичної парадигми. Розширення семантичного потенціалу перцептивних фразеологізмів розглядається в аспекті базових когнітивних стратегій (basic cognitive abilities), основу яких становлять перцептивні стратегії (виокремлення, виділення, фокусування уваги і т. ін.) та власне когнітивних стратегій (прототипна категоризація, порівняння, абстрагування і т. ін.). З'ясовуються особливості реалізації когнітивної (фреймової) моделі семантичної деривації фразеологічних перцептивів в англійській, польській та українській мовах. Встановлюються подібності та відмінності в способі і характері концептуалізації перцептивної ситуації, відображеної в семантиці фразеологічних перцептивів зіставлюваних мов.

Ключові слова: *перцептивна лексика, фразеологічна одиниця, семантична деривація, концептуальна схема, фрейм, когнітивна модель, семіозис.*

Постановка проблеми. Перцептивні номінації були об'єктом численних досліджень у мовознавстві. Загальну орієнтацію цих досліджень можна охарактеризувати як таку, що спрямована виключно на семантику перцептивних назв, які позначають феномени чуттєвого сприйняття (О. М. Григор'єва, А. Х. Мерзлякова, І. Г. Рузін). При цьому часто ігнорувалась або взагалі не бралася до уваги ідея загального перцептивного семіозису, в основі якого, як вважається, лежить єдиний семантичний механізм, що забезпечує та координує перцептивну номінацію.

Поступова зміна пріоритетів у бік аналізу ментальних і мовленнєвих процесів проголошує когнітивно орієнтований напрям лінгвістики чуттєвого сприйняття, основним завданням якої стає з'ясування гносеологічної природи перцептивної номінації, концептуальне моделювання семантики перцептивної лексики, розкриття механізмів розширення її семантичної структури тощо.

Концептуальне моделювання семантики перцептивної лексики доцільно розробляти на матеріалі декількох мов, оскільки виокремлення когнітивної моделі мови досить часто спирається на природні та універсальні поняття, які мають виявлятися в багатьох (якщо не у всіх) мовах світу, попри їх генетичну та культурну відмінність [4].

Мета розвідки — обґрунтувати когнітивні засади фразеологічної перцептивної номінації та описати когнітивну модель семантичної деривації перцептивних фразеологізмів в англійській, польській та українській мовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із постулатів когнітивної лінгвістики є твердження про те, що три основні складники людської когніції — сприйняття, мислення та мова — нерозривно пов'язані між собою, утворюючи єдиний когнітивний континуум. Стверджується, що дійсність проектується в семантику природної мови внаслідок взаємодії людини з довкіллям [10, с. 28]. Розширена характеристика такої взаємодії може бути представлена в аспекті базових когнітивних стратегій (basic cognitive abilities), основу яких становлять перцептивні стратегії (виокремлення, виділення, фокусування уваги і т. ін.) та власне

когнітивні стратегії (прототипна категоризація, порівняння, абстрагування і т. ін.) [12, с. 2—3]. Зазначені аспекти базових когнітивних стратегій слугують не лише необхідною передумовою, а й основою формування семантики мовної одиниці. “Тлумачення семантичних характеристик того чи іншого мовного явища з точки зору когнітивної семантики передбачає врахування не тільки і не стільки об’єктивних характеристик ситуації, що описується, скільки врахування специфіки її сприйняття, наявності відповідних знань, інтенцій, виділення конкретних одиниць і вибору точки зору (перспективи), концентрації уваги на певних епізодах” [3, с. 18].

Слід зазначити, що в основі будь-якої когнітивної стратегії лежить певна «схема поведінки», яка специфікує (уточнює) розвиток когнітивної стратегії. Наприклад, специфікаторами стратегії «фокусування уваги» можуть бути когнітивні операції: сканування — «зчитування» інформації у певній послідовності, перспективізації — спостереження об’єкта з певної «точки огляду», зумінгу — споглядання об’єкта в його наближенні або віддаленні тощо. Поза тим, будь-яка з когнітивних операцій реалізується на тлі такої когнітивної та психічної структури, як «фігура — фон» [14]. Зазначена структура визначає сприйняття диференційного поля, в якому ідентифікація (відбір) об’єктів здійснюється на основі порівняння з іншими об’єктами та подальшим відмежуванням від цих об’єктів [7, с. 16]. Відмежовані об’єкти становлять обов’язкову альтернативу відібраним об’єктам, створюючи той самий фон, на основі якого відібрані об’єкти стають фокусом концентрації нашої уваги. Поняття «обов’язкова альтернатива» корелює з поняттям пріоритетної категоризації, представленої в «теорії перспектив» (*vantage theory*) Р. МакЛурі. Згідно з цією теорією пріоритет розглядається як природна здатність людини до виокремлення та фіксації скоріше відмінностей, аніж подібностей сутностей, що пізнаються [13].

Для моделювання семантичної деривації перцептивних фразеологізмів скористаємося номінаціями укр. *показати червону картку*; пол. *pokazać czerwoną kartkę*; англ. *be shown the red card*, які описують ситуацію «вилучення гравця з поля у футболі», пор.: *czerwona kartka* — “*czerwony kartonik, który sędzia piłkarski pokazuje zawodnikowi jako znak usunięcia go z boiska za poważne złamanie przepisów gry*” [17]: *гравець порушує правила* > *арбітр кваліфікує вид порушення та сигналізує про це карткою червоного кольору* > *гравця вилучають з поля* — використовується перцептивна стратегія «фокусування уваги на перцептивному (колірному) об’єкті». Зазначена стратегія специфікується через когнітивну операцію сканування: підняття руки догори — інформація про призупинення матчу (альтернатива: стандартна жестикуляція, природний (невимушений) рух) > пред’явлення картки — інформація про порушення (альтернатива: арбітр може підняти руку догори з метою завершити (тайм) матч) > пред’явлення картки червоного кольору — інформація про характер порушення (альтернатива: жовта картка — попередження) > гравця видаляють з поля — інформація про наслідки порушення (альтернатива відсутня — гравець перестає брати участь у матчі). Відсутність обов’язкової альтернативи відібраному об’єкту (ідентифікація червоної картки) свідчить про остаточну зупинку процесу обробки інформації відповідного фрагмента та завершення концентрації всіх когнітивних зусиль для його виокремлення.

Когнітивна операція сканування фіксує послідовність епізодів, які динамічно розгортаються в часі. Такі епізоди концептуалізуються у форматі прототипного сценарію, розвиток якого визначають принаймні три етапи. “Сценарій складається з декількох етапів — у ньому є зав’язка, кульмінація сюжету та розв’язка” [1, с. 59]. Транспонуючи літературознавче поняття «сценарій» на «концепт-сценарій» у когнітивній лінгвістиці, доцільно номінувати інформаційні блоки прототипного сценарію у порядку їх розгортання в часі: початковий етап (порушення правил) > серединний етап (демонстрація червоної картки) > кінцевий етап (вилучення з поля).

Мовне втілення прототипного сценарію «вилучення гравця з поля у футболі» здійснюється у первинній фразеологічній номінації *show the red card* — “*to be sent off during a game*”, в якій номінатема *show the red card* фіксує серединний етап актуального розвитку події (співвіднесеність з інформацією про характер порушення), а значення *to be sent off during a game* — її кінцевий етап (співвіднесеність з інформацією про наслідки порушення ‘*to be barred from playing*’), пор.: *But he said that the amnesty would not cover players who had been shown the red card and sent off for serious offences during qualifying games* [15]. Додаткова інформація,

виокремлена в досвіді сценарію, концептуалізується у форматі фрейму — структурі знань, яка є показником стандартної ситуації розвитку подій. Позиції фрейму заповнюють інформаційні блоки (див. табл. 1, блок «Football»), які несуть імпліцитну інформацію про порушення, ступінь якого власне вивершує ситуацію «пред’явлення червоної картки — вилучення», пор.: *Ганець у тому матчі заробив слухину червону картку — спершу ледь не відірвав ноги одноклубникові Безуса Ахмеду Янузі, а потім ударив в обличчя самого Романа* [6]; *Myślę, że sędzia jeszcze raz Chilijczyków skrzywdził, bo tam był taki faul ewidentny, że sędziowie mają tak tego typu zagrania karać czerwoną kartką* [11].

Табл. 1. Концептуальна схема номінації показати червону картку

Етапи прототипного сценарію	Інформаційні блоки		
	Football	Fast-food restaurant	Job
Початковий етап гра не за правилами	Інформація про порушення — пресупозиція		
	а) негідна поведінка під час матчу	a1) <i>“immoral” behaviour; decadent behaviour</i>	
Серединний етап демонстрація червоної картки	Інформація про характер порушення		
	а) серйозне порушення правил; б) агресивна поведінка; в) плювання в суперника; г) навмисна гра рукою; г) образливі або нецензурні висловлювання (жести); д) друге попередження в одному матчі	d1) <i>repeat offenders</i>	a2) <i>defrauding</i> a2) <i>пропуск</i> б2) <i>chcę sprowadzić politykę do propagandy</i>
Кінцевий етап видалення гравця з поля	Інформація про наслідки порушення		
	а) видалення з поля	a1) <i>are sent off</i> b1) <i>have been closed</i> — імплікація	

Зазначимо, що фреймова структура може містити будь-яку інформацію про характер порушення, враховуючи як індивідуальні (суб’єктивні) асоціації, так і наукові (енциклопедичні) дані. Все залежить від того, наскільки людина обізнана з тим або іншим фрагментом досвіду, є вона фахівцем чи аматором у цій галузі. Широта обізнаності відповідно визначатиме обсяг знань, а отже, і глибину та розгалуженість концептуальної структури, яка репрезентує ці знання. Проте нагадаємо, що когнітивний підхід пропагує ідею насамперед чуттєвого сприйняття, зумовленість пізнавальних процесів (категоризації та концептуалізації), у тому числі, й перцептивним

досвідом людини: рекурентна фіксація спостерігачем факту видалення за повторне порушення напевно залишає певний інформаційний «відбиток» у його концептуальній системі. До речі, ця інформація має об'єктивне джерело (Правило 12 “Про процедуру пред’явлення червоної картки арбітром”, встановлене Міжнародною футбольною асоціацією, фіксує видалення за таке правопорушення) [5]. Проте цей факт відомий лише окремій групі людей, а тому не може претендувати на роль культурно-гносеологічного чинника фразеологічної номінації.

Крім того, наголосимо, що фрейм як «робочий майданчик» процесу вербалізації знань слугує підґрунтям не лише первинної, а й вторинної фразеологічної номінації. На думку В. М. Телія, вторинне фразеотворення здійснюється не за рахунок значення сполучення слів, а того, що це значення шляхом вивідного знання стає складником нового фрейму [8, с. 143]. Така думка є цілком слушною, оскільки прототипом фразеологізму (у термінах О. В. Куніна) можуть бути не лише змінні сполучення слів, а й додаткова фоновіа категоризація як “вторинне осмислення сутності або ситуації, яка описується в ідіомі” [2, с. 374].

Питання про вторинний фразеологічний семіозис зводиться до з’ясування особливостей механізму розширення семантичної структури фразеологічної одиниці. Таке розширення передбачає залучення семантичного потенціалу фразеологічного прототипу та реалізацію цього потенціалу вторинною фразеологічною номінацією.

Концептуальна схема, що визначає семантичний потенціал фразеологічного прототипу *be shown the red card*, містить такі компоненти: а) сценарій, який подає інформацію про актуальну ситуацію «вилучення гравця з поля у футболі»; б) фрейм, який містить інформацію про стандартну ситуацію «вилучення гравця з поля у футболі»; в) пресупозиції та імплікації, які фіксують інформацію про передумови та наслідки актуального перебігу події «вилучення гравця з поля у футболі»: ‘порушення правил’ — пресупозиція; ‘тимчасове відсторонення гравця від наступних матчів’, ‘розгляд питання про можливість подальшої участі гравця у футбольних матчах’, ‘можливість накладення штрафних санкцій на гравця’ тощо — імплікації.

Подана вище концептуальна схема є основою моделювання вторинного семіозису, при якому мовний знак (перцептив) використовується на позначення не-перцептивних об’єктів. Зазначимо, що семантична структура мовної одиниці в когнітивній лінгвістиці характеризується стосовно концептуальної сфери, яка, у свою чергу, може набувати будь-якого виду концептуалізації: перцептивного досвіду, концептуального комплексу, складної системи знань тощо [9, с. 357]. Це означає, що концептуальна сфера є швидше гетерогенною системою, формат якої демонструє ієрархічну упорядкованість концептів. Основним, однак, є те, що мовна одиниця може залучати інформацію будь-якого рівня концептуальної ієрархії. Тому повний і остаточний опис семантичної структури повинен об’єднати повний опис її сфери та ієрархічні рівні найосновніших уявлень, від яких вона залежить [там само, с. 358].

Вторинна фразеологічна номінація *be shown the red card* — “to be dismissed from one’s job” [16, с. 16] формується на основі метафоричного розширення первинного змісту фразеологічного прототипу, що передбачає перенесення знака донорської зони ФУТБОЛУ на ситуацію ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (ЗВІЛЬНЕННЯ). Механізм такого розширення передбачає залучення концептуальної схеми, яку за собою закріплює первинна номінація *be shown the red card*. Інтегруючи у сферу ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (ЗВІЛЬНЕННЯ), знак донорської зони «прописує» у концептуальну схему аналогову інформацію з реципієнтної зони, створюючи когнітивний (мисленнєвий) прецедент нового сценарію: ‘серйозна провина на роботі’ (початковий етап) — ‘порушення дисципліни’ :: ‘невміле, погане виконання своїх обов’язків’ :: ‘службовий злочин’ (серединний етап) — ‘звільнення’ (кінцевий етап), пор.: *The accountant was shown the red card for defrauding the company* [там само]; *Формально і те, й інше — пропуск, і реально обидва депутати отримують червону картку у графі «відвідування парламенту»* [6]; *W tych wyborach trzeba pokazać czerwoną kartkę Tusкови, trzeba pokazać czerwoną kartkę tym wszystkim, którzy chcą sprowadzać politykę do propagandy* (див. табл. 1, блок «Job»).

Однак, на відміну від первинної номінації, яка спрямована лише на прототипний сценарій, вторинне фразеотворення додатково орієнтується на певну імпліцитну інформацію, яка представляє етапи сценарію в структурі фрейму. Така інформація формує смислову структуру окремого фрагмента сценарію, наповнюючи його конкретними даними про відповідний етап порушення. Тим самим вторинна фразеологічна номінація *be shown the red card* фіксує зсув

фокуса уваги на рівні серединного етапу прототипного сценарію в спосіб залучення імпліцитної інформації про характер порушення.

Повну реалізацію семантичного потенціалу фразеологізму *be shown the red card* та відтворення його цілісної концептуальної схеми можна спостерігати у випадку дискурсивної номінації «Fast-food younger generation are shown red card», в якій на основі концептуальної метафори YOUNGER GENERATION IS A FOOTBALL PLAYER виділені номінатами експлікують елементи концептуальної схеми *be shown the red card* у текстовому макрорознаці (див. табл. 1, блок «Fast-food restaurant»), пор.: *Iran's fast-food restaurants are said to be so nervous of the latest attack by hard-line clerics on "immoral" behaviour that they are issuing football-style penalties to customers. Girls deemed to be improperly dressed or men flirting too openly with the opposite sex may receive a "yellow card" on their table, and repeat offenders receive a "red card" and are sent off. But clearly there is a move by some clerics against American-style restaurants and social clubs which they accuse of encouraging decadent behaviour. Some businesses have been closed* [15]. Порівняймо подібну реалізацію семантичного потенціалу перцептивів в українському та польському дискурсах: *Третій тун реакції я б назвав ілюзорним: мовляв, Україна отримала жовту картку, й разом із недавньою доганою єврокомісара це має означати, що Європа не терпить порушень демократії, утисків опозиції, наступу на свободу слова, селективного застосування законів* [6]; *Kościół katolicki w Brazylii dał organizatorom zbliżających się mistrzostw świata w piłce nożnej czerwoną kartkę za to, że kraj wydał miliardy dolarów na stadiony, lecz nie zadbał o poprawę cieszących się złą opinią usług w sektorze publicznym* [11].

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Безпосередньою умовою семантичної деривації фразеологічних перцептивів є застосування базових когнітивних стратегій. Такі стратегії, як виокремлення перцептивного об'єкта, фокусування уваги на перцептивному об'єкті, ідентифікація об'єкта за перцептивною ознакою, слугують неодмінною передумовою формування семантичного потенціалу первинної фразеологічної перцептивної номінації та необхідним засобом вторинного фразеологічного семіозису. Будь-яка додаткова інформація, отримана з сенсорно-перцептивного досвіду, вивершує семантичний потенціал фразеологічного прототипу у форматі концептуальної схеми. Концептуальна схема слугує підґрунтям семантичного розширення фразеологізму, механізм якого передбачає «прописування» в концептуальну схему знака донорської сфери аналогової імпліцитної інформації з реципієнтної сфери первинної фразеологічної номінації. Зіставлявані мови виявляють подібність у реалізації когнітивної моделі семантичної деривації фразеологічних перцептивів, що зумовлено чинником реалізації базових когнітивних стратегій людини. Розбіжності стосуються використання (залучення) різних типів концептів-сценаріїв, які відображають особливості культурних, соціальних та поведінкових стратегій представників англійської, польської та української мовних спільнот.

Перспективним є системний аналіз динамічних семантичних моделей перцептивних фразеологізмів, які відображають спосіб і характер кодування інформації про перцептивні, ідентифікаційні, асоціативні та оцінні стратегії людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. — 104 с.
2. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. — М. : Знак, 2008. — 656 с. — (Studia Philologica).
3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. — Тамбов : Изд-во Тамбовского государственного университета, 2000. — 123 с.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая / Отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой. — М. : Русские словари, 1996. — 416 с.
5. Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://uk.wikipedia.org>
6. Корпус текстів української мови [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://www.mova.info/corpus.aspx>
7. Кубрякова Е. С. Внимание / Е. С. Кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. — М. : Филол. ф-т МГУ, 1997а. — С. 15—17.
8. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. — М. : Языки русской культуры, 1996. — 288 с.

9. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой и И. А. Секериной. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — С. 340—369.
10. Jackendoff R. S. Semantics and cognition / R. S. Jackendoff. — Cambridge, MA : The MIT Press, 1986. — 297 p.
11. Korpus języka polskiego [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://korpus.pwn.pl/>
12. Langacker R. W. Grammar and conceptualization / R. W. Langacker. — Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1999. — 427 p.
13. MacLaury R. E. Color and cognition in Mesoamerica: Constructing categories as vantages / R. E. MacLaury. — Austin : University of Texas Press, 1997. — 616 p.
14. Talmy L. Figure and ground in complex sentences / L. Talmy // Universals of Human Language. — Stanford : Stanford Univ. Press, 1978. — Vol. 4. — P. 625—649.
15. The British National Corpus [Электронный ресурс]. Режим доступа к ресурсу : <http://www.natcorp.ox.ac.uk>
16. The Penguin Dictionary of English Idioms / [Ed. by M. G. Gulland, D. Hinds-Howell]. — L. : Penguin Books, 1994. — 305 p.
17. Uniwersalny słownik języka polskiego [Електронний ресурс] / [Pod redakcją S. Dubisza] : Płyta CD. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2004. — Wers. 1.0.

Деменчук О. Когнитивная модель семантической деривации перцептивных фразеологизмов (на материале английского, польского и украинского языков).

В статье обосновываются когнитивные характеристики фразеологической перцептивной номинации и описывается когнитивная модель семантической деривации перцептивных фразеологизмов в английском, польском и украинском языках. Выясняются особенности семантического потенциала перцептивных фразеологизмов и определяется динамика развития их семантической парадигмы. Расширение семантического потенциала перцептивных фразеологизмов рассматривается в аспекте базовых когнитивных стратегий (basic cognitive abilities), основу которых составляют перцептивные стратегии (выделение, фокусирование внимания) и собственно когнитивные стратегии (прототипическая категоризация, сравнение, абстрагирование и т. п.). Выясняются особенности реализации когнитивной (фреймовой) модели семантической деривации фразеологических перцептивов в английском, польском и украинском языках. Устанавливаются сходства и различия в способе и характере концептуализации перцептивной ситуации, отображенной в семантике фразеологических перцептивов сопоставляемых языков.

Ключевые слова: перцептивная лексика, фразеологическая единица, семантическая деривация, концептуальная схема, фрейм, когнитивная модель, семиозис.

Demenchuk O. A Cognitive Model of Semantic Derivation of Perception Phraseological Units (based on the English, Polish, and Ukrainian languages).

The paper focuses on the cognitive fundamentals of semantic derivation of phraseological perception naming, as well as a cognitive model of semantic derivation of perception phraseological units in the English, Polish, and Ukrainian languages. The peculiarities of semantic potential of perception phraseological units are ascertained and the dynamics of their semantic paradigm development is determined. The extension of a perception phraseological unit semantic potential is viewed in the aspect of the basic cognitive abilities, embracing the perception strategies (prominence, focusing, perspective etc.) and the cognitive strategies proper (categorization, comparison, abstracting etc.). The peculiarities of a cognitive (frame) model of phraseological perception vocabulary semantic derivation in the English, Polish, and Ukrainian languages are ascertained. The similarities and differences in the conceptualization of a perception situation, reflected in the semantics of the contrasted phraseological perception vocabulary are established.

Key words: perception vocabulary, phraseological unit, semantic derivation, conceptual schema, frame, cognitive model, semiosis.